Εισαγωγή στη Θεμελιωμένη Θεωρία

Οδηγός εφαρμογής
με το **atlas.ti**

Α. Β. ΜΠΡΑΪΛΑΣ

Α Β ΜΠΡΑΪΛΑΣ
Εισαγωγή στη Θεμελιωμένη Θεωρία

Α.Β. Μπράιλας
Εισαγωγή στη Θεμελιωμένη Θεωρία:
Οδηγός εφαρμογής με το atlas.ti
Σειρά: Κοινωνικές επιστήμες, Διαδίκτυο και Εκπαίδευση

ISBN: 978-960-7943-16-3

Revision: IS-1-001-STW

Έκδοση: Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Διαδικτυακής Έρευνας και Εκπαίδευσης
Τμήμα Ψυχολογίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο
http://vrlab.panteion.gr/

1η Έκδοση: 2015

Copyright © 2015 Α.Β. Μπράιλας
All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο, χωρίς την προηγούμενη έγγραφη άδεια του συγγραφέα

Εισαγωγή στη Θεμελιωμένη Θεωρία

Οδηγός εφαρμογής με το atlas.ti

ΑΛΕΞΙΟΣ. Β. ΜΠΡΑΪΛΑΣ

t would be nice if all of the data which sociologists require could be enumerated because then we could run them through IBM machines and draw charts as the economists do. However, not everything that can be counted counts, and not everything that counts can be counted."

– William Bruce Cameron

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Πρόλογος	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑ	Συλλογή Εμπειρικών Δεδομένων	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΥΟ	Η Μέθοδος της Θεμελιωμένης Θεωρίας	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑ	Κωδικοποίηση	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΕΡΑ	Διασύνδεση Κωδικών	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΝΤΕ	Αποτελέσματα	134
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΞΙ	Επιστημολογικό Πλαίσιο	144
	Βιβλιογραφία	171

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Έχουν περάσει περισσότερες από τέσσερις δεκαετίες από τη δημιουργία της Θεμελιωμένης Θεωρίας. Το 1967, οι *Barney Glaser* και *Anselm Strauss* πρότειναν στο βιβλίο τους *The Discovery of Grounded Theory*, μια συστηματική ερευνητική μέθοδο που αποσκοπούσε στην ανάπτυξη θεωριών οι οποίες να βασίζονται αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα. Η συγκεκριμένη μέθοδος ονομάστηκε από τους δημιουργούς της *Θεμελιωμένη Θεωρία,* γιατί η παραγόμενη θεωρία προκύπτει *επαγωγικά* από τη μελέτη των εμπειρικών δεδομένων, θεμελιώνεται δηλαδή αποκλειστικά σε αυτά και όχι στις προηγούμενες ιδέες ή προκαταλήψεις του ερευνητή. Με βάση αυτή την παρατήρηση, η απόδοση του όρου *Grounded* στα Ελληνικά ως *Θεμελιωμένη*, είναι προβληματική. Σκοπός της μεθόδου της Grounded Theory είναι η πρόταση μιας θεωρίας που δεν θεμελιώνεται απαγωγικά από τον ερευνητή, αλλά στηρίζεται και βασίζεται αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα, από τα οποία αναδύεται με επαγωγικό τρόπο. Ο

ερευνητής δηλαδή, δεν θεμελιώνει ο ίδιος τη θεωρία, απλά την αποκαλύπτει, τη φέρνει στην επιφάνεια. Η θέση αυτή αντανακλά τις οντολογικές παραδοχές των δημιουργών της μεθόδου, που συζητούνται αναλυτικά στο κεφάλαιο εννέα. Ωστόσο, η απόδοση του ονόματος στα Ελληνικά ως *γειωμένη θεωρία*, δεν είναι κατάλληλη, γιατί παραπέμπει σε έδαφος και όχι σε εμπειρικά δεδομένα. Διάφορες αποδόσεις του grounded theory, που έχουν χρησιμοποιηθεί στα Ελληνικά, είναι: *εμπειρική θεωρία*, *θεμελιακή θεωρία* και *εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία*. Ίσως θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και αποδόσεις όπως *στηριγμένη* ή *βασισμένη* θεωρία ή *θεωρία βάσης* ή *θεωρία εμπειρικής βάσης*, για να τονιστεί ο επαγωγικός χαρακτήρας της μεθόδου. Ο όρος *grounded* προκαλεί προβληματισμό και στα Αγγλικά, γιατί εμμέσως υπονοεί ότι όλες οι άλλες ερευνητικές μέθοδοι δεν στηρίζονται στα εμπειρικά δεδομένα. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλες εμπειρικές επαγωγικές μέθοδοι που στηρίζονται στα εμπειρικά δεδομένα για την παραγωγή της θεωρίας. Με δεδομένο τη δυσκολία στην απόδοση του όρου grounded στα Ελληνικά, στο συγκεκριμένο βιβλίο χρησιμοποιούμε τον όρο θεμελιωμένη, που φαίνεται να επικρατεί ως μετάφραση στις Ελληνικές έρευνες, με την παρατήρηση ότι η θεωρία που προκύπτει δεν είναι θεμελιωμένη από τον ερευνητή, αλλά θεμελιώνεται αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα της έρευνας, από τα οποία προκύπτει με επαγωγικό τρόπο.

Μέχρι σήμερα έχουν προταθεί διάφορες παραλλαγές της μεθόδου με κυριότερες την "ορθόδοξη" γκλασεριανή εκδοχή της, την εκδοχή των *Strauss* και *Corbin*, την κονστρουκτιβιστική εκδοχή της *Charmaz* και την καταστασιακή ανάλυση του *Clarke*. Οι παραλλαγές αυτές αντανακλούν τις διαφορετικές οντολογικές και επιστημολογικές προσεγγίσεις των δημιουργών τους και τις διαφορετικές ερευνητικές τους ανάγκες και ιδιαιτερότητες. Στην Ελλάδα δεν έχουν γραφεί βιβλία για τη Θεμελιωμένη Θεωρία, ούτε έχει μεταφραστεί αντίστοιχα από τα Αγγλικά. Στο

2 Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΜΕΝΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Η δική μας μέθοδος δίνει μεγάλη έμφαση στη θεωρία ως διεργασία· δηλαδή η θεωρία αντιμετωπίζεται ως μια συνεχώς αναπτυσσόμενη οντότητα, όχι ως ένα τελειοποιημένο προϊόν (Glaser & Strauss, 1967).

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζεται εν συντομία η μέθοδος της Θεμελιωμένης Θεωρίας. Η μέθοδος αυτή αποτελεί ένα συστηματοποιημένο τρόπο μετάβασης από το συγκεκριμένο επίπεδο των εμπειρικών δεδομένων, στο αφαιρετικό επίπεδο μιας αναπτυσσόμενης θεωρίας. Επεξηγείται η ειδική ορολογία που χρησιμοποιείται στη Θεμελιωμένη Θεωρία και παρουσιάζονται συνοπτικά οι διαδικασίες της θεωρητικής δειγματοληψίας, της ανοικτής κωδικοποίησης, της αξονικής κωδικοποίησης και της επιλεκτικής κωδικοποίησης.

Το πρόβλημα της απόδοσης του όρου grounded στα Ελληνικά

Η θεμελιωμένη θεωρία αποτελεί μια μεθοδολογική προσέγγιση η οποία αποσκοπεί στην ανακάλυψη μιας νέας θεωρίας που να στηρίζεται αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα (Creswell, 1998). Θεμελιωμένη είναι μια θεωρία όταν προκύπτει **επαγωγικά** από τη μελέτη των φαινομένων που ερμηνεύει (Strauss & Corbin, 1998). Με βάση αυτό τον ορισμό, η απόδοση του όρου *grounded* στα Ελληνικά ως *Θεμελιωμένη*, είναι προβληματική. Σκοπός της μεθόδου της grounded theory είναι η θεωρία που θα προκύψει, να μην θεμελιώνεται απαγωγικά από τον ερευνητή, αλλά να "γειώνεται", δηλαδή να στηρίζεται και να βασίζεται, αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα, από τα οποία αναδύεται με επαγωγικό τρόπο. Ο ερευνητής δηλαδή, δεν θεμελιώνει ο ίδιος τη θεωρία, απλά την αποκαλύπτει, τη φέρνει στην επιφάνεια. Η θέση αυτή αντανακλά τις οντολογικές παραδοχές των δημιουργών της μεθόδου, που θα συζητήσουμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 2. Ωστόσο, η απόδοση στα Ελληνικά ως γειωμένη θεωρία, δεν είναι δόκιμη, γιατί παραπέμπει σε έδαφος και όχι σε εμπειρικά δεδομένα. Διάφορες αποδόσεις του grounded theory, που έχουν χρησιμοποιηθεί στα Ελληνικά, είναι: *εμπειρική θεωρία*, *θεμελιακή θεωρία* και *εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία*. Ίσως θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και αποδόσεις όπως *στηριγμένη* ή *βασισμένη* θεωρία ή *θεωρία βάσης* ή *θεωρία εμπειρικής βάσης*, για να τονιστεί ο επαγωγικός χαρακτήρας της μεθόδου. Ο όρος *grounded* προκαλεί αντιδράσεις και στα Αγγλικά, γιατί εμμέσως υπονοεί ότι όλες οι άλλες μέθοδοι δεν είναι grounded (και αν δεν είναι grounded, τότε που βρίσκονται, είναι στον αέρα;). Ωστόσο, υπάρχουν πολλές εμπειρικές επαγωγικές μέθοδοι που στηρίζονται στα εμπειρικά δεδομένα για την παραγωγή της θεωρίας. Με δεδομένα τα προβλήματα στην απόδοση του όρου στα Ελληνικά, στη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιούμε τον όρο θεμελιωμένη, που φαίνεται να επικρατεί ως μετάφραση στις Ελληνικές έρευνες, με την παρατήρηση ότι η θεωρία που προκύπτει δεν είναι θεμελιωμένη από τον ερευνητή, αλλά θεμελιώνεται αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα της έρευνας, από τα οποία προκύπτει με επαγωγικό τρόπο.

Η Θεμελιωμένη Θεωρία

Στην κλασσική μορφή της μεθόδου ο ερευνητής προτρέπεται να μην κάνει καμία αρχική βιβλιογραφική έρευνα και να αναστείλει τα προσωπικά του θεωρητικά στερεότυπα για το υπό διερεύνηση πεδίο, προκειμένου η θεωρία να αναδυθεί αποκλειστικά από τα εμπειρικά δεδομένα και όχι από προηγούμενες νοητικές του κατασκευές. Αποτελεί δηλαδή καθαρά επαγωγική ερευνητική προσέγγιση. Για αυτό το λόγο η προσέγγιση της θεμελιωμένης θεωρίας είναι εξαιρετικά δημοφιλής στην πιλοτική έρευνα νέων και σχετικά ανεξερεύνητων πεδίων για τα οποία, έτσι και αλλιώς, δεν έχουν προταθεί κατάλληλες θεωρίες. Η προσέγγιση της θεμελιωμένης θεωρίας εφαρμόζεται ιδιαίτερα στη μελέτη των κοινωνιο-ψυχολογικών διεργασιών σε ομαδικά πλαίσια, διερευνώντας τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων και τη δράση τους σε σχέση με ένα φαινόμενο (Creswell, 1998).

Όπως υποδηλώνει και το όνομά της, η συγκεκριμένη ερευνητική μέθοδος έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας θεωρίας η οποία είναι θεμελιωμένη στα εμπειρικά δεδομένα τα οποία και ερμηνεύει. Η θεμελιωμένη θεωρία δεν αποτελεί περιγραφική μελέτη ενός φαινομένου· είναι ο προσδιορισμός μιας βασικής έννοιας (Glaser, 2010). Και μια έννοια ονοματίζει ένα χαρακτηριστικό σχήμα (pattern) στα εμπειρικά δεδομένα (Glaser, 2010). Σύμφωνα με τον Glaser, όταν μια πυρηνική κατηγορία (core category) που αναδύεται από συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα διαφαίνεται να μπορεί να ερμηνεύει και άλλα δεδομένα σε τελείως διαφορετικά πλαίσια, τότε είναι πολύ πιθανό να αποτελεί μια πολύ σημαντική εννοιολογική ανακάλυψη[4].

Ο Glaser αναφέρει ως παράδειγμα την έννοια της υπέρ-κανονικότητας (super-normalizing). Η έννοια αυτή προέκυψε από την μελέτη ανθρώπων που είχαν υποστεί καρδιακό έμφραγμα. Προκειμένου να αποδείξουν ότι η καρδιά τους ήταν πλέον καλά, συμπεριφερόντουσαν υπέρ του δέοντος φυσιολογικά και υπερέβαλαν εαυτούς με αποτέλεσμα τελικά να καταρρεύσουν. Παρόλο που η έννοια της υπέρ-κανονικότητας αναδύθηκε από τα εμπειρικά δεδομένα του συγκεκριμένου πλαισίου, απαντάται σε τελείως διαφορετικά πλαίσια. Για παράδειγμα, αθλητές μετά από σοβαρούς τραυματισμούς υπερβάλλουν εαυτούς, για να

[4] Αυτή η "μεταφερσιμότητα" μιας θεωρίας σε διαφορετικά πλαίσια συγκλίνει με την έννοια του *ισομορφισμού* στη γενική θεωρία συστημάτων του Bertalanffy: οι κανόνες που διέπουν τελείως διαφορετικά φαινόμενα μπορεί να εμφανίζουν απίστευτη ομοιότητα (Bertalanffy, 1968, σ. 81).

αποδείξουν ότι είναι καλά, προκαλώντας ακόμα μεγαλύτερες βλάβες. Κατά τον Glaser, αν η έννοια που αναδύθηκε σε συγκεκριμένο πλαίσιο φαίνεται να εφαρμόζεται και σε άλλα, τελείως διαφορετικά πλαίσια, αυτό αποτελεί πολύ καλή ένδειξη και θα πρέπει να προτείνεται η διερεύνησή της και σε αυτά τα διαφορετικά πλαίσια (Glaser, 2010). Σε αυτή την περίπτωση, η θεωρία που προκύπτει από μια *bottom-up* μέθοδο σε ένα πλαίσιο, ελέγχεται με μια *top-bottom* προσέγγιση σε ένα άλλο πλαίσιο.

Η απαίτηση της παραδοσιακής προσέγγισης στη θεμελιωμένη θεωρία (Glaser & Strauss, 2007) να μη διενεργείται αρχική βιβλιογραφική έρευνα, προκειμένου να μην προκαταβάλλεται ο ερευνητής στη σύλληψη των εννοιών, δεν επιβάλλεται αυστηρά σε νεότερες εκδοχές της μεθόδου (Charmaz, 2006; Strauss & Corbin, 1998). Η βιβλιογραφική έρευνα πριν από τα στάδια της συλλογής και της ανάλυσης των δεδομένων δεν συστήνεται στην κλασσική εκδοχή της μεθόδου, προκειμένου η θεωρία να αναδυθεί αποκλειστικά από τα δεδομένα και όχι από προηγούμενες ιδέες και στερεότυπα του ερευνητή. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις η προηγούμενη βιβλιογραφική έρευνα φαίνεται να αυξάνει τη θεωρητική ευαισθησία του ερευνητή και να διευκολύνει την αναγνώριση όψεων του φαινομένου. Άλλωστε ο ερευνητής δεν μπορεί να έχει άδειο κεφάλι από οποιεσδήποτε εννοιολογικές κατασκευές, είτε κάνει αρχική βιβλιογραφική έρευνα είτε όχι. Το σημαντικό είναι να χρησιμοποιεί αυτές τις νοητικές κατασκευές για να γίνεται περισσότερο θεωρητικά ευαίσθητος (theoretical sensitive) και όχι περισσότερο προκατειλημμένος προς κάποιες ιδέες.

Ο υψηλός βαθμός αλληλοσύνδεσης ανάμεσα στα στάδια της συλλογής των εμπειρικών δεδομένων, της ανάλυσής και της συγγραφής των τελικών αναφορών, καθιστά δύσκολο τον προσδιορισμό της τρέχουσας φάσης στην οποία βρίσκεται η έρευνα (Creswell, 1998). Στην εφαρμογή της μεθόδου, οι φάσεις της συλλογής και της ανάλυσης των δεδομένων εξελίσσονται παράλληλα και αλληλένδετα. Ο ερευνητής χρειάζεται να πηγαίνει μπρος και πίσω στα στάδια της έρευνας, όσο αυξάνεται η κατανόησή του για το υπό μελέτη φαινόμενο.

Υπάρχουν δυο βασικές επιστημολογικές προσεγγίσεις στη θεμελιωμένη θεωρία: ο αντικειμενισμός (objectivism) και η κονστρουκτιβισμός (constructivism) (Puddephatt, 2006). Βασικός υπέρμαχος της πρώτης προσέγγισης είναι ο Barney Glaser. Σύμφωνα με την επιστημολογική προσέγγιση του αντικειμενισμού υπάρχει μια αντικειμενική αλήθεια η οποία είναι ανεξάρτητη του παρατηρητή. Καθήκον του ερευνητή είναι

να ανακαλύψει αυτή την εξωτερική αλήθεια, χωρίς να επηρεαστεί από τα προσωπικά του βιώματα, γνώσεις και στερεότυπα. Για το λόγο αυτό ο Glaser δεν συνιστά την οποιαδήποτε βιβλιογραφική έρευνα πριν την ανάδυση της όποιας θεωρίας από τα εμπειρικά δεδομένα και μόνο (Glaser & Strauss, 2007). Αντίθετα, η Kathy Charmaz αναγνωρίζει την πραγματικότητα ως κοινωνικά κατασκευασμένη. Ο ερευνητής είτε κάνει αρχική βιβλιογραφική έρευνα είτε όχι, είναι φορέας ιδεών και απόψεων που συν-κατασκευάζουν την πραγματικότητα που μελετά. Σύμφωνα με την Charmaz, η ίδια η ματιά του παρατηρητή διαμορφώνει αυτό που βλέπει (Puddephatt, 2006). Με αυτό το δεδομένο, ο ερευνητής προσπαθεί όσο καλύτερα μπορεί να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες στην έρευνα κατασκευάζουν την δική τους κοινωνική πραγματικότητα, γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι και ο ίδιος αποτελεί μέρος του συστήματος που παρατηρεί και που αναπόφευκτα το επηρεάζει. Η αναγνώριση της αναπόφευκτης συμμετοχής του ερευνητή στην κατασκευή του φαινομένου που παρατηρεί αποτελεί την καλύτερη δικλείδα διασφάλισης της ποιότητας της έρευνας. Ο ερευνητής που δεν είναι ενήμερος για τη προσωπική του επιρροή επί του φαινομένου, τείνει να θεωρεί ότι η δική του οπτική είναι η μόνη αντικειμενική, αγνοώντας ότι την ίδια στιγμή χειρίζεται και επηρεάζει ασυνείδητα τα εμπειρικά του δεδομένα (Puddephatt, 2006).

Θεωρητική δειγματοληψία

Θεωρητική δειγματοληψία (Theoretical sampling) είναι η δειγματοληψία με βάση τις έννοιες που αποδεικνύεται ότι σχετίζονται θεωρητικά με την αναπτυσσόμενη θεωρία (Strauss & Corbin, 1998). Στη θεμελιωμένη θεωρία η θεωρητική δειγματοληψία συνίσταται στο διαρκή προσδιορισμό του συνόλου των εμπειρικών δεδομένων που πρέπει να αναλυθούν, προκειμένου να μελετηθεί σε βάθος το φαινόμενο και να αναδυθεί η θεωρία του. Ο ερευνητής, κατανοώντας σταδιακά το φαινόμενο που μελετάει, διαμορφώνει ανάλογα τη δειγματοληπτική του στρατηγική. Για παράδειγμα, μπορεί ο ερευνητής, αντιλαμβανόμενος ότι μια ομάδα ατόμων διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη ενός φαινομένου, να επιλέξει να κάνει μια σειρά συνεντεύξεων με μέλη της συγκεκριμένης ομάδας, προκειμένου να διερευνήσει εξονυχιστικά το ρόλο της. Η ίδια η πορεία της μεθόδου διαμορφώνεται εν τω γίγνεσθαι: ανάλογα με την κατανόηση του φαινομένου και τις έννοιες που αναδύονται σιγά σιγά, διαμορφώνεται η στρατηγική που θα υιοθετηθεί στη συνέχεια, προκειμένου να κατανοηθούν καλύτερα οι διάφορες όψεις ενός φαινομένου. Γενικότερα, η ερευνητική διαδικασία στις

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, *84*(2), 191–215.

Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*. Prentice-Hall.

Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. Worth Publishers.

Bandura, A. (2000). Exercise of human agency through collective efficacy. *Current Directions in Psychological Science*, (9), 75–78.

Bandura, A. (2001). Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*, (52), 1–26.

Bandura, A. (2006). Guide for Constructing Self-Efficacy Scales. In F. Pajeras & T. Urdan (Eds.), *Self-Efficacy Beliefs in Adolescents*. USA: Information Age Publishing.

Bandura, A., & Walters, R. H. (1964). *Social Learning and Personality Development, Albert Bandura, Richard H. Walters*. New York: Holt Rinehart and Winston.

Bastian, M., Heymann, S., & Jacomy, M. (2009). Gephi: an open source software for exploring and manipulating networks. Presented at the International AAAI Conference on Weblogs and Social Media. Retrieved from http://www.aaai.org/ocs/index.php/ICWSM/09/paper/view/154

Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind*. University of Chicago Press.

Birks, M., & Mills, J. (2010). *Grounded Theory: A Practical Guide*. SAGE Publications.

Blondel, V. D., Guillaume, J. L., Lambiotte, R., & Lefebvre, E. (2008). Fast unfolding of communities in large networks. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment*, *10*, 8.

Bloor, M., Frankland, J., Thomas, M., & Robson, K. (2001). *Focus Groups in Social Research*. Sage Publications.

Brailas, A. (2011). Using Wikipedia in a Course Assignment: Implications for Wikipedia Literacy in Higher and Secondary

Education. In S. Sotiriou & A. Szucs (Eds.), *Never Waste a Crisis! Inclusive Excellence, Innovative Technologies and Transformed Schools as Autonomous Learning Organisations* (pp. 116–121). Athens, Greece: European Distance and E-Learning Network.

Breckenridge, J. P., & Elliott, I. (2012). Choosing a Methodological Path: Reflections on the Constructivist Turn. *The Grounded Theory Review*, *11*(1), 64–71.

Breslin, J. G., Passant, A., & Decker, S. (2009). *Social Semantic Web*. Springer Science & Business Media.

Britannica. (2006). Fatally flawed. Refuting the recent study on encyclopedic accuracy by the journal Nature. *Britannica Encyclopaedia*. Retrieved from http://corporate.britannica.com/britannica_nature_response.pdf

Bruner, J. S. (1996). *The culture of education*. HARVARD University Press.

Carver, B. W., Davis, R., Kelley, R. T., Obar, J. A., & Davis, L. L. (2012). Assigning Students to Edit Wikipedia: four case studies. *E-Learning and Digital Media*, *9*(3), 273–283.

Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.

Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. Sage Publications.

Clauset, A., Newman, M. E. J., & Moore, C. (2004). Finding community structure in very large networks. *\pre*, *70*(6), 066111. doi:10.1103/PhysRevE.70.066111

Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions*. Sage Publications.

Earley, P. C. (1993). East meets West meets Mideast: further explorations of collectivistic and individualistic work groups. *Academy of Management Journal*, (36), 319–348.

Earley, P. C. (1994). elf or group? Cultural effects of training on self-efficacy and performance. *Administrative Science Quarterly*, (39), 89–117.

Eriksson, P., & Kovalainen, A. (2008). *Qualitative Methods in Business Research*. SAGE Publications.

Fernandez-Ballesteros, R., Diez-Nicolas, J., Caprara, G. V., Barbaranelli, C., & Bandura, A. (2002). Determinants and Structural Relation of Personal Efficacy to Collective Efficacy. *Applied Psychology: An International Review*, *51*(1), 107–125.

Friedman, T. L. (2012, 15). Come the Revolution - NYTimes.com. *New York Times*. Retrieved from http://www.nytimes.com/2012/05/16/opinion/friedman-come-the-revolution.html?_r=1

Friese, S. (2012). *Atlas.ti 7 User Manual*. ATLAS.ti Scientific Software Development GmbH, Berlin. Retrieved from http://www.atlasti.com/uploads/media/atlasti_v7_manual.pdf

Gasson, S. (2004). Rigor in Grounded Theory Research: An Interpretive Perspective on Generating Theory from Qualitative Field Studies. In M. Whitman & A. Woszozynski (Eds.), *The Handbook of Information Systems Research* (pp. 79–102). IGI Global.

Giles, J. (2005). Internet encyclopaedias go head to head. *Nature*, *438*(7070), 900–901. doi:10.1038/438900a

Glaser, B. (1998). *Doing Grounded Theory: Issues and Discussions*. Sociology Press.

Glaser, B. (2001). *The Grounded Theory Perspective: Conceptualization Contrasted With Description*. Sociology Press.

Glaser, B. (2002). Constructivist Grounded Theory? *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, *3*(3). Retrieved from http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/825

Glaser, B. (2010). Grounded Theory is the study of a concept. Opening talk by Dr. Barney Glaser at the June 2010 troubleshooting seminar. Retrieved July 16, 2012, from http://www.youtube.com/watch?v=OcpxaLQDnLk

Glaser, B., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Aldine Transaction.

Glaser, B., & Tarozzi, M. (2007). Forty Years after Discovery: Grounded Theory Worldwide. Barney G. Glaser in conversation with Massimiliano Tarozzi. *The Grounded Theory Review: Special Issue, November 2007*.

Hammond, M., & Wellington, J. J. (2012). *Research Methods: The Key Concepts*. Routledge.

Harper, M., & Cole, P. (2012). Member checking: Can benefits be gained similar to group therapy? *The Qualitative Report*, *17*(2), 510–517.

Head, A. J., & Eisenberg, M. B. (2009). *What Today's College Student Say about Conducting Research in the Digital Age*. University of Washinghton. Retrieved from Finding Context: What Today's College Student Say about Conducting Research in the Digital Age," Alison J. Head and Michael B. Eisenberg, Project Information Literacy Progress Report, University of Washington's Information School, February 4, 2009.

Jacomy, M., Heymann, S., Venturini, T., & Bastian, M. (2012). ForceAtlas2, A Continuous Graph Layout Algorithm for Handy Network Visualization. Retrieved from

http://www.medialab.sciences-po.fr/publications/Jacomy_Heymann_Venturini-Force_Atlas2.pdf

Kollock, P. (1999). The economies of online cooperation: Gifts and public goods in cyberspace. In M. Smith & P. Kollock (Eds.), *Communities in Cyberspace*. Taylor and Francis.

Kuhn, T. S. (1987). *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.

Lambiotte, R., Delvenne, J.-., & Barahona, M. (2008). Laplacian Dynamics and Multiscale Modular Structure in Networks. *ArXiv E-Prints*.

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. SAGE Publications.

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (2003). Ethics: The Failure of Positivist Science. In Y. S. Lincoln & N. K. Denzin (Eds.), *Turning points in qualitative research: tying knots in a handkerchief*. AltaMira.

Mackey, M. C. (2007). Evaluation of Qualitative Research. In P. L. Munhall (Ed.), *Nursing Research: A Qualitive Perspective*. Jones & Bartlett Learning.

Murphy, E. A., & Dingwall, R. (2003). *Qualitative Methods and Health Policy Research*. New York: Aldine de Gruyter.

Namey, E., Guest, G., Thairu, L., & Johnson, L. (2008). Data Reduction Techniques for Large Qualtitative Data Sets. In G. Guest & K. M. MacQueen (Eds.), *Handbook for Team-Based Qualitative Research*. AltaMira Press.

Newman, M. E., & Girvan, M. (2004). Finding and evaluating community structure in networks. *\pre*, *69*(2), 026113. doi:10.1103/PhysRevE.69.026113

Nov, O., & Kuk, G. (2008). Open source content contributors' response to free-riding: The effect of personality and context. *Including the Special Issue: Electronic Games and Personalized eLearning Processes*, *24*(6), 2848–2861.

O'Sullivan, D. (2009). *Wikipedia: A New Community of Practice?* Ashgate.

Polit, D. F., & Beck, C. T. (2009). *Nursing Research: Appraising Evidence for Nursing Practice*. Wolters Kluwer Health/Lippincott Williams & Wilkins.

Prigogine, I. (2003). Είναι το μέλλον δεδομένο; In *Είναι το μέλλον δεδομένο;* Εκδόσεις: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Punch, K. F. (2005). *Introduction to Social Research: Quantitative and Qualitative Approaches*. SAGE Publications.

Rafaeli, S., & Ariel, Y. (2008). Online Motivational Factors: Incentives for Participation and Contribution in Wikipedia. In A. Barak (Ed.),

Psychological Aspects of Cyberspace: Theory, Research, Applications. Cambridge University Press.

Reid, A., & Gough, S. (2000). Guidelines for Reporting and Evaluating Qualitative Research: what are the alternatives? *Environmental Education Research*, *6*(1), 59–91.

Schroer, J., & Hertel, G. (2009). Voluntary Engagement in an Open Web-Based Encyclopedia: Wikipedians and Why They Do It. *Media Psychology*, *12*(1), 96–120.

Shirky, C. (2008). *Here comes everybody: the power of organizing without organizations*. Penguin Press.

Smith, B. L. (2005). The Observer Observed: Discussion of Articles by Evans, Finn, Handler, and Lerner. *Journal of Personality Assessment*, *84*(1), 33–36. doi:10.1207/s15327752jpa8401_08

Strauss, A. L., & Corbin, J. M. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Sage Publications.

Tapscott, D., & Williams, A. D. (2008). *Wikinomics*. Portfolio.

Trochim, W. M. K., & Donnelly, J. P. (2006). *Research Methods Knowledge Base*. Cengage Learning.

Wikimedia. (2011). RuWiki History (Doronina and Pinchuk)/English - Meta. Retrieved May 18, 2012, from http://meta.wikimedia.org/wiki/RuWiki_History_%28Doronina_and_Pinchuk%29/English

Wikimedia. (2012a). Education/Reasons to use Wikipedia - Outreach Wiki. Retrieved May 17, 2012, from http://outreach.wikimedia.org/wiki/Education/Reasons_to_use_Wikipedia

Wikimedia. (2012b). Wikipedia Campus Ambassador - Outreach Wiki. Retrieved May 17, 2012, from https://outreach.wikimedia.org/wiki/Wikipedia_Campus_Ambassador

Wikimedia. (2012c). Wikipedia Education Program - Outreach Wiki. Retrieved May 17, 2012, from http://outreach.wikimedia.org/wiki/Wikipedia_Education_Program

Wikipedia. (2012a). Wiki markup - Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved May 17, 2012, from http://en.wikipedia.org/wiki/Wiki_markup

Wikipedia. (2012b). Wikipedia:Hochschulprogramm – Wikipedia. Retrieved July 2, 2012, from http://de.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Hochschulprogramm

Wikipedia. (2012c). Wikipedia:United States Education Program/Campus Ambassadors/About - Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved July 2, 2012, from https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:United_States_Education_Program/Campus_Ambassadors/About

Δαφέρμος, Μ. (2010). Θετικισμός στην ψυχολογική έρευνα: Μία απόπειρα κριτικής θεώρησης. In Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Eds.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Κατερέλος, Ι. (2013). *Χάος και Τάξη στα Κοινωνικά Συστήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κοσκινάς, Κ. (1995). *Η Πολιτική της Εργασίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Συμεών.

Λεβίτιν, Κ. (1990). *Η Διαμόρφωση της Προσωπικότητας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή & Ελληνικά Γράμματα.

Μέλλον, Ρ. (2007). *Ψυχολογία της Συμπεριφοράς*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Παπαμιχαήλ, Γ. (2001). *Εξατομίκευση & Παγκοσμιοποίηση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Παπαμιχαήλ, Γ. (2003). *Μάθηση και Κοινωνία. Η εκπαίδευση στις θεωρίες της γνωστικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ. (2002). *Σέξτος ο Εμπειρικός. Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α΄. Ο Πυρρωνισμός*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.

Πουρκός, Μ. (2010a). Η διαμάχη μεταξύ ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: διευρύνοντας τις προοπτικές στη μεθοδολογία και τον ερευνητικό σχεδιασμό. In Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Eds.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Πουρκός, Μ. (2010b). Η έννοια της θεωρίας και ο ρόλος της στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών: Οι "κρίσεις" και τα βασικά "Παραδείγματα". In Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Eds.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Σαμαρτζή, Σ. (2003). *Αντίληψη, Κατανόηση και Κατασκευή του Χρόνου: Ψυχο-Γνωσιακές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Ο Αλέξης Β. Μπράιλας είναι Εκπαιδευτικός και (PhD). Εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή στο *Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Διαδικτυακής Έρευνας και Εκπαίδευσης* του Παντείου Πανεπιστημίου, στο πλαίσιο υποτροφίας σπουδών από το ίδρυμα κρατικών υποτροφιών (ΙΚΥ) στην ειδίκευση των παιδαγωγικών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην ψυχολογία του κυβερνοχώρου, στην παιδαγωγική των πολύπλοκων συστημάτων, στη διεργασία ομάδας στην εκπαίδευση και στη μεθοδολογία έρευνας στο διαδίκτυο.